

L'ESGLÉSIA PARROQUIAL DE SANT BARTOMEU A VALDEMOSA (MALLORCA). DE LA FÀBRICA MEDIEVAL A LA IMATGE CONTEMPORÀNIA

CONCEPCIÓ BAUÇÀ DE MIRABÒ

Centro de Enseñanza Superior Alberta Giménez (Universidad Pontificia Comillas)
cbauca@cesag.org

Resumen: El trabajo constituye un estudio diacrónico sobre la Iglesia parroquial de San Bartolomé de Valldemossa e incide en la evolución de su configuración arquitectónica exterior, desde la primera fachada documentada hasta la actualidad. Utiliza fuentes documentales inéditas para reconstruir las distintas reformas que sufrió dicho frontis desde la tradición gótica mallorquina, pasando por la influencia del Clasicismo decimonónico, hasta el Regionalismo del siglo XX. Hoy su imagen sigue contribuyendo a la creación de un paisaje único en el corazón de la Serra de Tramuntana.

Palabras clave: Arquitectura / Iglesia / Fachada / Mallorca / Valldemossa.

THE PARISH CHURCH OF SAN BARTOLOMÉ IN VALDEMOSA (MAJORCA). FROM THE MEDIEVAL FACTORY TO THE CONTEMPORARY IMAGE

Abstract: The work constitutes a diachronic study on the parish church of Sant Bartolomé of Valldemossa and focuses on the evolution of its exterior architectural configuration, from the first documented facade to the present. It uses unpublished documentary sources to reconstruct the different reforms that said frontis underwent from the Majorcan Gothic tradition, through the influence of nineteenth-century Classicism, to the Regionalism of the twentieth century. Today his image continues to contribute to the creation of a unique landscape in the heart of the Serra de Tramuntana.

Key words: Architecture / church / facade / Majorca / Valldemossa.

Introducció

L'església de Sant Bartomeu presideix el nucli de cases que es desenvolupà entorn seu durant l'edat mitjana al petit municipi de Valldemossa, situat al sector central de la Serra de Tramuntana.

Les notícies històriques sobre la construcció i evolució del temple es coneixen només parcialment. La documentació que en fa referència avui es troba repartida entre l'Arxiu Diocesà de Mallorca (ADM), l'Arxiu del Regne de Mallorca (ARM) o l'Arxiu Mu-

nicipal de Valldemossa (AMV). Al respecte cal destacar dues investigacions fonamentals, basades en la transcripció de dades documentals. En primer lloc, la de l'historiador Juan Muntaner Bujosa, publicada el 1980.¹ Gran part de la documentació que manejà es conserva inèdita, en la Biblioteca de la Fundació Bartolomé March de Palma. La seva consulta ha resultat bàsica per la realització del present estudi. La segona recerca és l'obra de Jaume Albertí i Ramon Rosselló, dedicada a la història del municipi de Valldemossa entre 1230 i 1516.² A partir d'aques-

* Fecha de recepción: 15 febrero 2022 / Fecha de aceptación: 19 de julio de 2022.

¹ Juan Muntaner fou cronista de la Ciutat i de l'antic Regne de Mallorca des de 1949 i dedicà gran part de la seva vida a escriure una història de Valldemossa que no pogué acabar. Part de la seva investigació la publicà a MUNTANER BUJOSA, Juan, 1944, p. 15-41; MUNTANER BUJOSA, Juan; ARGENTE SÁNCHEZ, José Francisco, 1980, t. I. Les transcripcions de documentació referida a la parròquia que no publicà es conserven a la Biblioteca Fundació Bartolomé March (BFBM), Fons Juan Muntaner Bujosa, Leg. 1, 1/3 Obra església Valldemossa.

² ALBERTÍ, Jaume; ROSSELLÓ I VAQUER, Ramon, 1999.

tes fonts es completa el que avui dia s'ha publicat sobre la parròquia de Sant Bartomeu, pel que fa a l'evolució de la seva fàbrica, de la seva façana i de la imatge exterior que aquesta ha projectat des de l'època medieval fins avui.

L'església parroquial medieval

El primer temple que existí a Valldemossa està documentat el 1235, prengué el nom de Santa Maria i a partir de 1248 la titularitat de la Mare de Déu Assumpta. El 1276 canvià la seva advocació envers Sant Bartomeu, actual patró del poble. Al marge d'aquestes dades i de la seva situació junt a l'antic camí de Ciutat,³ es desconeix qualsevol aspecte constructiu que permeti caracteritzar-lo. A manera d'hipòtesi es pot suposar que devia correspondre al típic model de temple de repoblació que s'establí a l'illa de Mallorca després de la Conquesta de Jaume I. Aquest tipus consistia en una nau longitudinal que comptava amb un alçat interior protagonitzat per una successió d'arcs diafragma, sostenint una coberta enteixinada de fusta.⁴

Sobre l'església gòtica que es bastí durant el segle XIV es coneix quelcom més. Sembla que fou de planta basilical, d'una sola nau i coberta de creueria. En realitat no es sap fins a quin punt fou una reconstrucció de l'anterior, però els primers documents coneguts ja detallen alguns aspectes. Testimonien que el 1338 el temple es trobava en obres i l'any següent el picapedrer en reclamava el pagament de 87 lliures. L'any 1343 ja s'utilitzava, no només per a usos religiosos, sinó també civils, donat que s'hi congregà la Universitat de la parròquia de Valldemossa. Malgrat tot, la fàbrica no era acabada, ja que el 1350 Pere Mates, mestre major de la Catedral de Mallorca, afirmà haver edificat un creuer i dues capelles, reclamant als obrers 440 lliures. Aquest afegit la degué distingir molt.⁵

Al final d'aquella centúria es coneixen obres de reparació i el segle XV els treballs encara seguien len-

tament. El 1406 el Consell de Valldemossa ordenà fer el portal major baix la invocació de Sant Bartomeu, però dos anys després es varen suspendre les obres pel perill que suposava fer-lo sense les parets.⁶ Aquest portal encara es construïa el 1408, baix la invocació del patró del poble. El 1412 un manament instava els habitants de Valldemossa a contribuir econòmicament a fer-ne un segon, mitjançant una talla, i el 1416 s'havien acabat els dos. Els anys següents es cominava els responsables municipals a pagar i a exigir pagaments als ciutadans amb possessions al terme per les obres de l'església.⁷

Tot plegat indica les grans dificultats econòmiques derivades de bastir un temple propi en una població petita de muntanya, que en aquella època comptava només amb unes 330 persones al nucli de Valldemossa i altres 145 al veïnat de Deià.⁸ A tot això s'ha d'afegir la fundació de la Reial Cartoixa de Jesús de Natzaret al mateix terme el 1399, que concentrà a partir de llavors el gruix de donatius reials, nobiliaris i dels fidels.

Les reformes documentades a l'edat moderna

Durant el darrer quart del segle XV està documentat que l'edifici gòtic parroquial amenaçava ruïna, així que el 1478 el Consell de la Universitat decidí reformar-lo. La negativa dels ciutadans a l'hora de pagar i els adobs constants, però sempre insuficients, provocaren que en començar la centúria següent s'hagués d'insistir en la necessitat de les obres.⁹ Aquestes consistiren més que en una reparació, en una vertadera ampliació del temple. Així ho testimonien les visites pastorals del bisbe Diego de Arnedo (1562-1570), que detallen l'existència de sis altars a més del major i la notícia d'unes finestres renaixentistes, alguna de les quals subsisteix avui.¹⁰

Fins aquí es pot deduir que el temple havia anat creixent a mesura que les possibilitats econòmiques

³ ROSSELLÓ LLITERAS, Joan, 2000, doc. 7, p. 48; ALBERTÍ, Jaume; ROSSELLÓ I VAQUER, Ramon, 1999, p. 176.

⁴ REUS PLANELLS, Guillem Alexandre, 2017, v. I, p. 56-57; 2019, p. 78-79. Vegeu el capítol: "El model d'església gòtica primitiva", p. 77-88.

⁵ ALBERTÍ, Jaume; ROSSELLÓ I VAQUER, Ramon, 1999, p. 186-187; REUS PLANELLS, Guillem Alexandre, 2017, v. I, p. 262-263.

⁶ ALBERTÍ, Jaume; ROSSELLÓ I VAQUER, Ramon, 1999, p. 186-187; MUNTANER BUJOSA, Juan; ARGENTE SÁNCHEZ, José Francisco, 1980, p. 438.

⁷ MUNTANER BUJOSA, Juan; ARGENTE SÁNCHEZ, José Francisco, 1980, p. 439; ROSSELLÓ I VAQUER, Ramon, 1997, p. 5-6, 11, 32-33, 36.

⁸ ALBERTÍ, Jaume; ROSSELLÓ I VAQUER, Ramon, 1999, p. 100.

⁹ ALBERTÍ, Jaume; ROSSELLÓ I VAQUER, Ramon, 1999, p. 189, 192; TRIAS MERCANT, Sebastià, 1998, p. 23-28.

¹⁰ El 1562 els sis altars en les seves respectives capelles eren dedicats a la Verge Maria, a Sant Jordi, a les ànimes del purgatori, a Sant Pere i Sant Fèlix, a Sant Bartomeu i a Sant Antoni. PÉREZ MARTÍNEZ, Lorenzo, 1963, t. II, p. 5-10; ROSSELLÓ I VAQUER, Ramon, 1997, p. 77.

ho permetien. Les parets de la nau es trobaven en males condicions i el bisbe requerí emblanquinar-les repetides vegades pel seu estat indecent, així com arreglar les teulades.¹¹ En aquell context es documenta per primera vegada l'existència d'un campanar, que es decidí restaurar el 1558: "E més fonch determinat per tot lo consell que lo campanar que se adop, perquè las campanas pugan tocar ventant."¹² Algun temps després, el 18 de juny de 1565, els jurats insistien en les reparacions: "Més fonch determinat per tot lo concell que lo campanar de la església cau e fa adobar, (sic) que se adob."¹³ Els treballs començarien l'any següent, com confirmen les despeses que s'enregistraren al llibre de concells entre jornals i materials:

Més ha pagat a Thomàs Masroig quaranta sous, són per vuyt jornals ha feta feyna per los cantons per lo campanar II ll.

Més he pagat a mestre Jaume Puig, deu sous, són per ferramenta que ha servit per lo campanar X s.

Més he pagat a Cosme Torras mestre sinquanta sis sous, són per a fer les pedres del campanar II ll, XVI s.

Més he pagat a Pere Marimon vuyt sous, són per calcs a aportada per el campanar VIII s.

Més he pagat a Miquel Johan dotza sous, són per dotza corteras de calcs per l'església XII s.

Més he pagat a Matheu Moragues quaranta sous, són per tirar les pedres del campanar II ll.

Més he pagat a mestre Cosme Torres mestre vuit lliures, quatre sous i sis diners per fer feyna ha feta en lo campanar VIII ll, III s, VI.

Més pagat a Guillem Homar per plom per lo campanar I ll, X s.

Més pagat a Matia Torres vuyt sous per un jornal a fet en lo campanar VIII s.

Més pagat a Cosme Torres mestre vint y vuyt sous per feyna a feta al campanar I ll, VIII s.

Més pagat al prior de Cartoxa sinquantre quatre sous, són per quatrecentes sinquantre teules que han servit per lo campanar II ll, XIII s.¹⁴

La documentació inclou la talla de pedra, l'adquisició de calç, ferramenta i una nova coberta de teules. Sembla reflectir més que una reparació, una vertadera reconstrucció del campanar. Resulta interessant consignar la participació del monestir de

Cartoixa en l'obra. Els monjos aportaren de la seva pròpia teulera les teules que cobriren el capell, la qual cosa permet imaginar el típic model gòtic de torre quadrada.

A més, un dels mestres que treballà en la reforma fou Cosme Torres, obrer de Valldemossa, qui, entre altres feines tallà la pedra necessària i que apareix als documents fent feina pels cartoixans en distints anys del segle XVI.¹⁵ L'interès d'aquesta coincidència excedeix la circumstància d'un mestre local treballant en les dues fàbriques més importants de la vila. Radica també en les restes conservades d'aquell campanar parroquial del segle XVI. Es limiten a la petita escala de caragol interior. Es tracta d'una escala mallorquina d'ull obert, un model freqüent a l'illa, ja present a la Llotja dels mercaders de Palma i que recull el tractat del picapedrer Josep Gelabert.¹⁶ Està feta de marès, compta amb escalons estrets i alts, i amb el passamà prim tallat, tal i com recomanava el mestre que s'havia de fer (Fig. 1).

Models semblants de dita escala es troben també a les obres cartoixanes del segle XVI. En concret, pensem en una de les construïdes a la posada ciutadana que els monjos tenien a la parròquia de Santa Creu, on també treballà Torres. Malgrat la seva planta quadrada difereix, la factura de les peces s'assembla molt a la parroquial.

Tornant a Valldemossa, a final del cinc-cents es troba documentada l'existència d'un cor a l'església, gràcies als béns mobles que es detallaren en l'inventari fet amb ocasió de la visita pastoral de 1590.¹⁷ Durant la nova centúria les obres es centren justament en aquella zona, als peus de la nau. El 1609 el bisbe Simó Bauçà ordenà tancar la paret del fossar o cementiri situat junt al temple i convertir l'espai situat front a la façana que havia estat fossar fins llavors, en plaça. El 1625 es construï un nou cor adossat a l'interior del frontis.

Però la integritat de la fàbrica seguia compromesa i el 1632 es reconeixia la necessitat i la dificultat d'escometre les reparacions necessàries.¹⁸ El bisbe

¹¹ PÉREZ MARTÍNEZ, Lorenzo, 1963, t. II, p. 9, 11, 16, 17.

¹² BFBM, Fons Juan Muntaner Bujosa, Leg. 1, 1/5 Campanes, 1.5.4, f. 1r.

¹³ BFBM, Fons Juan Muntaner Bujosa, Leg. 1, 1/3 Obra església Valldemossa. Ho transcriu de: Llibre concells 1558-1567, 1565. 18 juny, f. 156v.

¹⁴ BFBM, Fons Juan Muntaner Bujosa, Leg. 1, 1/3 Obra església Valldemossa, f. 1-2. Ho transcriu de: Llibre concells 1558-1567, 1566, f. 169r-170v, 187v, 188v, 189r.

¹⁵ L'hem documentat treballant pels monjos el 1530, el 1560 i el 1571. BAUÇÀ DE MIRABÒ, Concepció, 2008, p. 159, 163-165.

¹⁶ GELABERT, Josep, 2014, p. 216-221.

¹⁷ MUNTANER BUJOSA, Juan; ARGENTE SÁNCHEZ, José Francisco, 1980, t. I, p. 165.

¹⁸ "[...] y també demanaren de quina manera nos havem de passar perquè los cavallés no volen pagar y los pagesos no poden fer tante obra com ell mane." BFBM, Fons Juan Muntaner Bujosa, Leg. 1, 1/3 Obra església Valldemossa.

Fig. 1. Escala del campanar, 1566.

Baltasar de Borja ordenà iniciar les obres, que no es dugueren a terme fins a 1638 i 1639, quan amb la decoració de les claus de la nau es donaren per acabades.¹⁹ Just després, la visita pastoral del bisbe fra Joan de Santander el 1641 reflecteix com el temple seguia comptant amb sis capelles, un cor i una sagristia que es renovaria anys després, el 1669.²⁰

Tanmateix, durant les darreres dècades del segle XVII la situació de l'església era ruïnosa, evidenciant la poca efectivitat de tots els treballs anteriors. El 1693 es trobava "estelonada" o apuntalada, s'havia d'arreglar la teulada i es documenten danys estructurals als peus i especialment al cor, degut a l'esfondrament de l'arc que el sostenia. El problema es tractà en el Consell de la Universitat i amb el nou rector de la parròquia, Antoni Aznar.

Dia primer d'agost de 1700 els jurats de Valldemossa consultaren el cas a Joan Bauçà, un destacat picapedrer de Ciutat. Aquest nom correspon, segons pensam, al que fou mestre major de la Catedral de Mallorca entre 1669 i 1698 i mestre de la fàbrica del convent de Santa Catalina de Sena. Treballà al convent de Santa Teresa de Jesús i està documentat en distintes visures, entre les quals les de la Llotja i de la parròquia de Sant Nicolau de Palma.²¹ La petició detalla:

[...] sapient tots vostres mercès que a la nostra isglésia le amenase una gran ruïna, en la qual el cor de ella cau y las parets de la isglésia a la part del fossar també matex amenasen gran ruïna, (fragment tatxat) que és cosa de molt de cuidado, y axí demanam a vostres mercès que donen son vot y parer, y determinat per lo concell salvo set discrepans, que se adobà la nostra isglésia del millor modo que se se podrà.²²

Bauçà recomanà reforçar la façana amb uns peus drets col·locats al fossar, és a dir, al costat meridional, junt als peus. Durant l'any següent es testimonia que s'havia arreglat part del problema, malgrat el 1713 continuaven els adobs.²³

En aquella mateixa època el rector Aznar encapçalà la que seria la darrera ampliació del temple, malgrat desconeixem els mestres implicats. L'allargà per la part de la capçalera, configurant un nou presbiteri i un creuer culminat per una cúpula. El resultat fou una nova planta de creu llatina, que es superposà a la nau dotada de sis trams i capelles laterals. A més, s'unificà l'alçada de les voltes. Les obres acabaren el 1718.

Tanmateix, els problemes estructurals de l'església continuaren. El 1753 es mencionen de nou problemes al cor i el 1759 els regidors demanaren autorització per a imposar una talla dedicada a costejar les obres de reedificació. Justificaren que s'havia d'aixecar de bell nou la meitat de l'església que estava per terra i l'altra meitat que estava per caure. Segons testimonia Juan Muntaner, fou en aquesta campanya quan es donà a les voltes que alçaren novament l'altura de les arcades de l'altre meitat. A la fi resultà una nau continua de voltes de creueria i per tant d'estil gòtic, encara que restaren com a mostra de la situació anterior les finestres renaixentistes citades, que acabarien per clausurar-se a l'interior.²⁴

La configuració exterior del temple apareix al mapa de Mallorca del Cardenal Despuig, datat el 1785.²⁵ S'hi poden destriar els principals volums de la nau i la façana, que sembla un simple llenç culminat amb una rosassa, sense remat, amb la torre del campa-

¹⁹ MUNTANER BUJOSA, Juan, 1944, p. 17.

²⁰ ESTELRICH I COSTA, Josep, 1996, p. 135-136; BFBM, Fons Juan Muntaner Bujosa, Leg. 1, 1/3 Obra església Valldemossa. Es recull també a TRIAS MERCANT, Sebastià, 1998, p. 31; ALONSO FERNÁNDEZ, Antonio, 1971, p. 124.

²¹ PASCUAL BENNASAR, Aina; LLABRÉS MULET, Jaume, 2001, p. 34, 36; CARBONELL I BUADES, Marià, 2017, p. 322, 325, 327, 332-334.

²² BFBM, Fons Juan Muntaner Bujosa, Leg. 1, 1/3 Obra església Valldemossa, s/f.

²³ BFBM, Fons Juan Muntaner Bujosa, Leg. 1, 1/3 Obra església Valldemossa, s/f. Ho explica a MUNTANER BUJOSA, Juan, 1944, p. 17-18.

²⁴ BFBM, Fons Juan Muntaner Bujosa, Leg. 1, 1/3 Obra església Valldemossa, f. 43r.

²⁵ Es tracta del mapa topogràfic més complet de Mallorca del segle XVIII. "A S.A.R. La Serenísima Princesa de Asturias D. Maria Luisa de Borbón Nuestra Señora. Dedicada este Mapa de la ysla de Mallorca, su más humilde Capellán Antonio Despuig y Dameto, quien lo levantó en el año de 1784. Joseph Muntaner lo gravó en Mallorca año 1785".

nar annexa, al lateral dret. La torre supera en poc l'alçada del frontis i mostra tres cossos, dos més importants i un menor, en el qual s'intueix l'obertura destinada a les campanes, que sabem coberta per teulada. El conjunt respon a la típica fesomia de l'església gòtica mallorquina, que compta amb exemples paradigmàtics com les parroquials de Sant Miquel o Sant Jaume a la ciutat de Palma.

El 1789 Gerónimo de Berard cità la façana "sense adorn" del temple valldemossí i detallà que el gran campanar encara no estava acabat.²⁶ Anys després l'edifici es completaria amb la nova capella del sagrari, dedicada a la Beata Catalina Thomàs, que es construï entre 1792 i 1810. Fins a mitjan segle XIX l'aspecte exterior del conjunt degué variar ben poc. Tant la façana com el campanar restaven encara en la mateixa situació, mentre el seu estat de conservació s'agreujava cada pic més.

La primera reforma contemporània: Antoni Sureda Villalonga

Segons Juan Muntaner, el 1851 es féu una obra important al campanar, que no detalla.²⁷ No obstant, la gran reforma del frontis de la parròquia es duqué a terme el 1856, donat que la seva problemàtica havia esdevingut insostenible. L'expedient referit a dita obra descriu la greu situació que patia i aporta una detallada cronologia dels fets:

Expediente sobre reparación extraordinaria del templo parroquial de la Villa de Valldemossa.

1. Instancia del cura párroco y alcalde al obispo, exponiendo que el frontis de la iglesia amenaza ruina, por haber hecho movimiento los cimientos y haberse abierto grietas. Suplico eleve expediente al Gobierno para obtener ayuda económica, ofreciendo el pueblo 4.000 reales: Valldemossa, 6 octubre 1856: Antonio Mas Rector – Pablo Mas Alcalde.

2. Comunicación del obispo al gobernador solicitando la autorización para designar el arquitecto D. Antonio Sureda Villalonga – 9 octubre 1856.

3. Oficio del gobernador al obispo dando la conformidad para que dicho arquitecto inspeccione la iglesia de Valldemossa, haga la memoria e indique las obras necesarias de la reparación – 13 octubre.

4. Comunicación del obispo al señor arquitecto mencionado para que se traslade a Valldemossa e inspeccione la iglesia y forme el presupuesto de gastos de reparación – 13 octubre.

²⁶ BERARD, Gerónimo de, 1983, p. 44.

²⁷ "Obra en el campanar (Nota: per les partides ques veuen de pedreny y arreglar aquest, es degué fer casi tot nou). Del llibre: "Culto y fábrica del ecónomo Coll" 1848-51." BFBM, Fons Juan Muntaner Bujosa, Leg. 1, 1/3 Obra església Valldemossa, f. solt.

²⁸ BFBM, Fons Juan Muntaner Bujosa, Leg. 1, 1/3 Obra església Valldemossa, f. 34r. Alguns fragments són transcrit a TRIAS MERCANT, Sebastià, 1998, p. 33-34. Vegeu també la referència al projecte que en fa LLUÍS SALVADOR, Arxiduc, 2003, p. 426.

²⁹ CANTARELLAS CAMPS, Catalina, 1981, p. 361, 363-365.

5. Dictamen de dicho arquitecto dirigido al obispo diciendo: que por el interior necesita enlucirse en la mayor parte de las paredes y bóvedas que forman las capillas y que la fachada principal se halla en tan mal estado que sería inútil intentar repararla sin su total derribo, pues es en precisa necesidad reconstruirla hasta en su base por ser de malísima construcción; por lo expuesto tengo el honor de presentar a v. s. ilustrísima un nuevo proyecto de fachada y torre campanario de dicha iglesia con su correspondiente presupuesto – 14 octubre 1856.

6. El presupuesto de gastos es de 53.175 reales de vellón.

7. Oficio remitiendo expediente al señor gobernador, rogándole su pronta devolución para remitirlo al Ministerio de Gracia y Justicia.

8. Oficio del gobernador devolviendo el expediente, comunicando que nada tiene que objetar, en cumplimiento del Real Decreto de 19 septiembre 1857.

El cura párroco comunica al obispo que cumplimentado lo que su ilustrísima le comunicaba en su oficio a 18 marzo 1859 le dice: "Que la obra extraordinaria no solo proyectada sino aprobada por su magestad con Real Orden a 13 abril 1857 en esta iglesia parroquial, consistente en la reconstrucción de su fachada principal, se halla sin empezar, con motivo de no haber recibido cantidad alguna del presupuesto de 49.175 reales de vellón que también vino aprobada en la citada Real Orden. De cada día se hace más urgente poner mano a dicha obra, por el estado creciente de ruina que se halla el antiguo y mal construido paredón que sirve de fachada."

Valldemossa 1º abril 1859.

Por Real Orden 12 agosto 1859

fueron librados 16.175 reales de vellón

Por Real Orden 4 abril 1862

fueron librados 33.000 reales de vellón

49.175 reales de vellón.²⁸

La reforma de la façana fou projectada per Antoni Sureda Villalonga, qui aleshores era arquitecte representant del Gobierno Provincial i subdirector de les obres de la Catedral de Mallorca. Catalina Cantarellas el definí com a un artífex eminentment classicista i descriuí algunes de les seves obres més destacables en l'àmbit religiós. Entre elles, cal fixar-se especialment en façanes coetànies de temples parroquials com la de Sant Miquel de Lluçmajor (ca. 1853), o la de Sant Josep a S'Alqueria Blanca (1852-1863).²⁹ Ambdues mostren aspectes caracte-

Fig. 2. Valldemossa. Fons fotogràfic de la Biblioteca Lluís Alemany, Palma, Inici segle XX.

rístics de l'arquitecte com la sobrietat, la geometria o els frontons triangulars, que llavors utilitzaria a Valldemossa.

Es desconeix el projecte concret d'aquell frontis, i no es sap de quina forma es desenvoluparen les obres fins a 1863, quan es va concloure.³⁰ Però algunes fotografies d'inici del segle XX mostren el resultat. Una d'elles aparegué al llibre *Mallorca artística, arqueològica, monumental*,³¹ mentre una altra, més clara, es conserva en la Biblioteca Lluís Alemany de Palma (Fig. 2).

Sobresortint entre les cases, la façana repeteix l'estructura general de la de Cartoixa. Poc ornamentada, està protagonitzada per l'eix axial format per un portal major inacabat, la rosassa central que el corona i un timpà triangular superior. A partir d'aquí afegeix un joc de textures creat per les cantoneres escairades i les dues faixes verticals que reflectien l'esperit classicista que caracteritzà l'obra de Sureda.

Quant al campanar, no coneixem dades precises sobre la intervenció que patí. A jutjar per les restes conservades, mantingué l'escala interior reformada al segle XVI, mentre es reconstruí l'exterior de la torre. De planta quadrada, aquesta s'aixecava en dos cossos, decorats amb plafons rectangulars. Acabava al mateix nivell que el timpà, amb un simple

capell obert als quatre vents en forma de porxo on anaven les campanes protegit amb una teulada a dues aigües. Tot plegat atorgava a l'edifici una imatge austera i robusta, comparable en la part superior a la de les torres de defensa dels contorns.

Es coneix una reforma posterior de dita torre. Una anotació de Juan Muntaner especifica al respecte: "En el segle XIX es féu el frontis i campanar segons projecte del arquitecte D. Antoni Sureda, si bé després el campanar havia de ser gòtic, segons modificació feta al primitiu projecte pel Marquès Sureda, no es va arribar a dur a terme."³² En un altre lloc el mateix Muntaner documenta que "El 5 agost (de 1905) el Reverend Pere J. Thomàs presentà al bisbe els plans del campanar y fachada de l'església parroquial."³³

Malgrat no es coneix res més sobre aquests plans, tenim constància de que el campanar efectivament es modificà, ja que algunes fotografies datades entorn a 1920 mostren la superposició de dos cossos nous als que apareixien a les imatges ja citades. El primer cos seria el de campanes. Seguia el perfil quadrat dels inferiors, ressaltat per allò que semblen pilastres angulars i estava obert a l'exterior mitjançant esvelts arcs apuntats. De fet, aquest tipus d'obertura pertanyent a l'estil goticista fou emprat per Sureda en altres projectes, com la torre campanar de l'església parroquial de Santa Margalida, de 1861.

Catalina Cantarellas plantejà al respecte de les incursions medievalistes de l'arquitecte, la possibilitat de que fossin una forma de guardar fidelitat a l'estil original de l'edifici que reformava o, que en canvi, tinguessin a veure amb l'arrelament de l'historicisme gòtic en l'illa.³⁴ En el cas de Valldemossa, la primera idea seria fàcilment aplicable.

El darrer cos que s'afegí al campanar, de menors dimensions i de planta aparentment circular, sembla un temple de columnes. Probablement estava inacabat, ja que en algunes targetes postals antigues es pot apreciar que li falta el remat (Fig. 3). Respon de nou a la tradició classicista que millor defineix a Sureda i es pot relacionar amb altres obres seves. Així per exemple, la planta central i subratllada per pilastres rematà el darrer cos del campanar

³⁰ VALERO MARTÍ, Gaspar et al., 1998, p. 100.

³¹ PARERA SAURINA, Miguel, 1904.

³² BFBM, Fons Juan Muntaner Bujosa, Leg. 1, 1/3 Obra església Valldemossa, f. 43r. Cal distingir el marquès Sureda que cita la notícia, de l'arquitecte Antoni Sureda. El primer deu correspondre al noble Joan Sureda i de Verí, marquès de Vivot, afecionat a les Belles Arts i a l'arquitectura.

³³ BFBM, Fons Juan Muntaner Bujosa, Leg. 1, 1/3 Obra església Valldemossa, f. 44r.

³⁴ CANTARELLAS CAMPS, Catalina, 1981, p. 363.

Fig. 3. Valldemossa Mallorca. Tarjeta postal Truyol, Palma, c. 1920.

de l'església de Sant Joan Baptista de Muro, que l'arquitecte projectà el 1862.³⁵

La segona reforma contemporània: Guillem Forteza Piña

En la dècada de 1920 la parròquia de l'Assumpció de Maria Verge de Valldemossa era un temple de creu llatina de 39 metres de llarg per 13 d'ample, amb dotze capelles i dos portals.³⁶ Malgrat la façana reformada per Antoni Sureda, la pervivència dels antics problemes estructurals degué motivar la proposta d'un nou projecte l'any 1924. La remodelació del frontis i el cor, que avui encara es conserven, així ho fan pensar.

En aquell temps Valldemossa comptava amb uns mil vuit-cents habitants i ja s'havia convertit en un dels principals llocs de peregrinació de visitants i d'habitatge per a residents il·lustres de l'illa de Mallorca. Un esplet d'artistes i intel·lectuals s'hi havia instal·lat i era un focus cultural famós, a recer del record de l'estança de Chopin i George Sand a la Cartoixa. En aquest context, la façana de l'església parroquial patiria una nova transformació, albirada amb aquests nous ingredients.

Fou en temps del rector de Valldemossa Joan Mir Pol, quan s'inicià la darrera reforma de la façana i el

campanar de Sant Bartomeu. Les obres es dugueren a terme entre 1924 i 1925.

El projecte anà a càrrec de Guillem Forteza Piña, l'únic arquitecte mallorquí titulat entre 1906 i 1919, concretament el 1917. En la dècada dels vint treballava ja dins el Regionalisme, defensant el segell de la tradició pròpia en l'arquitectura de l'illa. La seva preparació i cultura el consagrarien com a principal exponent d'aquest estil. És conegut per les seves construccions escolars, però la seva àmplia trajectòria abasta tot tipus d'edificacions. Entre el llarg llistat dels seus treballs, que publicà el 1941, inclogué la "Fachada y campanario Parroquia Valldemossa (en colaboración con el pintor Sr. Ferrà).³⁷ La recerca d'aquell projecte de reforma, fonamental pels nostres propòsits, no ha donat fruits satisfactoris pel moment. No l'hem trobat entre les obres publicades de Forteza, ni al complet fons de l'arquitecte que conserva la Societat Arqueològica Lul·liana,³⁸ ni tampoc entre els plànols del Col·legi d'Arquitectes de Balears. Tampoc és a la parròquia de Valldemossa, ni a l'Arxiu Diocesà de Mallorca, on es guarden els fons documentals procedents d'aquella, ni a l'arxiu personal de Bartomeu Ferrà Juan.

El cas és que Forteza modificà substancialment la imatge del frontis fet per Sureda. Substituí el remat original, en forma de timpà triangular, per un tester mixtilini de formes corbes que protegia un nou òcul, situat en línia amb la rosassa inferior. Es tracta bàsicament d'una interpretació de les esglésies barroques mallorquines del segle XVII: "[...] que es caracteritzen pel planisme, la persistència del rosetó com a record medieval, l'amor vacuï i la reducció de l'ornamentació a la portada, que culmina amb un hastial curvilini."³⁹ Alguns exemples d'aquest model els constitueixen l'església de la Mercè a Palma, l'església parroquial de Sant Miquel de Felanitx, la de Santa Maria del Camí o la de Sant Mateu de Bunyola. De fet l'arquitecte assajà la interpretació d'aquest tipus de façana coetàniament als seus projectes de l'església de El Terreno i Valldemossa, signats el mateix any de 1924 (Fig. 4).

En segon lloc, a Valldemossa la torre campanar adquirí un perfil totalment distint respecte a l'anterior, de Sureda. Segons Miquel Fullana i Llompart, delineant de Guillem Forteza:

³⁵ CANTARELLAS CAMPS, Catalina, 1981, p. 361-362.

³⁶ BFBM, Fons Juan Muntaner Bujosa, Leg. 1, 1/1 Parròquia Valldemossa notícies generals, f. 14r.

³⁷ FORTEZA PIÑA, Guillem, 1941, p. 27.

³⁸ Concretament a la planoteca de la Societat Arqueològica Lul·liana, dins el conjunt de "Memòries, plànols, aquarel·les i projectes de l'Arquitecte Guillem Forteza Pinya (1892-1943)".

³⁹ SEGÚ AZNAR, Miquel, 1984, vol. 1, p. 13.

Fig. 4. Esglésies parroquials El Terreno i Valldemossa, projectes de 1924.

El projecte de l'arquitecte Forteza estava inspirat en el campanar de Cartoixa. El rector de la parròquia va agafar un mestre que vivia a Palma. Vaig fer un dibuix tamany natural del contorn del coronament i el mestre va fer un motlle. D'una sola cara, i aquest coronament està fus, de ciment, no picat, com la part de baix, que és d'obra.⁴⁰

La torre mantingué els quatre cossos que tenia. El primer i el segon, quadrats, continuaren decorats amb plafons motllurats, mentre el major canvi es concentrà als dos superiors. El cos de campanes s'estilitzà amb els angles aixamfranats i s'obrí a cada vent mitjançant arcs de mig punt. Cada arc fou

ressaltat amb un trencaigües estriat, culminat per volutes i poms de fruites a cada costat. Tot plegat és una interpretació de motius típics de l'arquitectura barroca mallorquina.

Sens dubte, l'element més rellevant, inspirat en Cartoixa, és la important balconada exterior que tanca el dit cos, sostinguda per un sòcol motllurat i limitada per un brendolat. Aquest alterna els balustres amb pilastres i culmina en una bolla en cada un dels quatre angles. Mostra formes barroques, preses un pic més de la tradició pròpia. Finalment el cos superior, en forma decreixent, és una torreta de planta octogonal alleugerida amb quatre obertures en forma d'arc. Culmina amb un remat en forma de cúpula bulbosa, construïda a partir de nervis a l'interior i tancada amb motlures decreixents, que acaba novament en una bolla, a dalt de tot (Fig. 5). Com s'ha citat, Miquel Fullana explicà la combinació de tècniques constructives utilitzades al nou coronament, amb la zona inferior feta d'obra i la part superior de ciment i fabricada amb un motlle.

El 1924 s'inaugurà la nova façana i el 28 de juliol de 1925 es féu el propi amb el campanar. Amb això acabaven les reformes a l'església, que inclogueren també la remodelació del presbiteri. L'acte es convertí en una gran festa, que s'anuncià a *El Correo de Mallorca*: "Martes 28. Diana. A las 9 tercia y a las 9,30 bendición de la torre-campanario que hará el Reverendo Señor Don Antonio Rosselló, siendo padrino el propietario de Son Olesa Don Antonio Fortuny y Moragues, y madrina la propietaria del predio Son Brondo, Doña Josefa Alemany de Rosselló."⁴¹ El dia següent de la benedicció, la notícia tornà a aparèixer en la premsa, amb més detalls:

Se ha celebrado la bendición de la airosa torre-campanario de la iglesia parroquial, obra con la cual queda completada la plausible reforma realizada bajo la dirección del reputado arquitecto don Guillermo Forteza de dicho templo, su nueva fachada, según dibujo del distinguido pintor Bartolomé Ferrà, ya fue bendecida el año último, en el mismo día de la fiesta de la Beata.⁴²

La col·laboració de l'arquitecte amb Bartomeu Ferrà Juan es basà en un dibuix que no es coneix, signat per aquest pintor noucentista. Cal recordar que en aquells moments Ferrà era propietari d'una de les cel·les de Cartoixa, la núm. 2 que havia llogat el 1916 i on es traslladà a viure, compartint-la a par-

⁴⁰ VALERO MARTÍ, Gaspar *et al.*, 1998, p. 91.

⁴¹ *El Correo de Mallorca*, 25-07-1925. Transcrit a VALERO MARTÍ, Gaspar *et al.*, 1998, p. 92.

⁴² Vegeu nota anterior i també AMENGUAL GOMILA, Bartomeu; FIOL TOMÀS, Guillem; PALMER CRUELLAS, Antonio, 2003, p. 43.

tir de l'any següent amb la seva esposa Aina Maria Boutroux. L'any 1921 la compraren i començaren a mostrar-la als visitants, fins a culminar en el museu memorial Chopin-George Sand i l'antiga farmàcia cartoixana, que també havien adquirit. Els dos espais s'inauguraren en els anys trenta. A més Ferrà instal·là a la sagristia de Cartoixa, condicionant-la amb vitrines, tot allò que pogué reunir del patrimoni artístic del monestir.⁴³ El seu interès li venia de tradició familiar, com demostra la llarga trajectòria de son pare com a mestre d'obres, els seus treballs a Cartoixa i la seva labor protectora envers el patrimoni.

A més de ser crític d'art i escriure obres relacionades amb Valldemossa,⁴⁴ Bartomeu Ferrà Juan dibuixà i pintà Cartoixa en nombroses ocasions, essent el seu campanar un dels seus temes predilectes, tal i com ell mateix deixà escrit:

He pasado los mejores años de mi vida pintando en torno de la Cartuja de Valldemossa. Su campanario de azulejos, que pone una destacada nota esmeraldina entre la exuberancia de verdes vegetales, es un espejuelo que ha fascinado a muchos pintores. Proyecta aquel campanario su sombra sobre un paisaje de tanta sugestión literaria como pictóricamente complicado.⁴⁵

Aquella fascinació fou la que probablement trobà resson en Guillem Forteza Piña. La coneguda amistat de l'arquitecte amb els germans Ferrà i el projecte de la parròquia es completaria amb altres treballs seus en edificis representatius de Valldemossa.⁴⁶ Però sobretot ens interessa el fet que Forteza treballà en una intervenció a la Cartoixa i féu un projecte de reforma de l'edifici conegut com a Palau del Rei Sanç.⁴⁷

Tornant a l'arquitectura religiosa, cal recordar que els campanars formaren part dels interessos de l'arquitecte regionalista mallorquí. El 1936 publicà a l'Almanac de les Lletres un article on explicava l'origen i la importància dels exemplars gòtics existents a Mallorca. És a dir, del tipus de base quadrada i coronament tetragonal que es construï a l'illa entre els segles XIV i XVIII. Els adjudicà a la

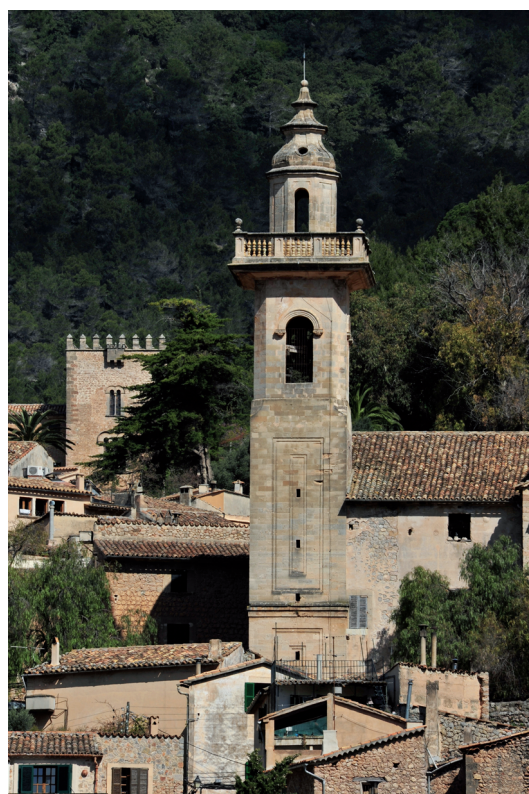

Fig. 5. Campanar de l'església parroquial. Fotografia Ajuntament de Valldemossa.

confluència d'un origen català amb una tradició pròpia mallorquina. Després d'aquests, afegí un segon model:

Si tinguéssim un servei de catalogació de monuments, com pertoca a tot país culte, em plauria molt d'ajudar a un estudi comparatiu gràfic dels nostres campanars de segon ordre, la bellesa dels quals si no és modèlica, és peregrina [...]. Després, els tan deliciosos campanarets de tija prima i airosa, dotats permeteu-me la imatge de geotropisme negatiu, no desincorporats, fonamentalment, del gòtic: Sant Francesc de Palma, Santa Clara, Cartoixa de Valldemossa, en els acabaments dels quals, però triomfa el barroc en for-

⁴³ FERRÀ BOUTROUX, Margalida, 1995a, p. XLIX; FERRÀ BOUTROUX, Margalida, 1995b, p. 21, 24.

⁴⁴ Al respecte cal recordar la intensa tasca de son pare, el mestre d'obres Bartomeu Ferrà i Perelló. Quant a les seves obres vegeu FERRÀ JUAN, Bartolomé, 1929; 1930; 1994.

⁴⁵ FERRÀ JUAN, Bartolomé, 1994, p. 19.

⁴⁶ Cal recordar la reforma de la façana, el pati i la capella de Son Gallard, la reforma de la casa consistorial el 1927 i la construcció de l'escola de nins o escola pública del poble, que féu com a director de construccions escolars i s'inaugurà el 1928.

⁴⁷ Sobre la intervenció al monestir vegeu "Planos de la Cartuja de Valldemossa y sus edificios anejos para el I. d'E. C." S'inclou al llistat de projectes de l'arquitecte, sense datar, a FORTEZA PIÑA, Guillem, 1941, p. 47. Es troben distintes còpies de plànols de Cartoixa a l'Ajuntament de Valldemossa i al fons de la Societat Arqueològica Lul·liana (S.A.L). Sobre la reforma de l'edifici del Palau, hi ha documentació pertanyent a Forteza en dit fons i en l'Arxiu de la família Sureda. Agraesc la identificació dels projectes de la S.A.L a Francesca Tugores.

Fig. 6. Cartoixa i església parroquial [https://www.cartoixadevalldemossa.com/wp-content/uploads/2017/11/aerea_cartoixa_de_valldemossa.jpg].

ma definitiva per anar a desembocar en l'obra, feixuga però mestrívola del campanar de la parròquia de Santa Maria del Camí.⁴⁸

El fragment explicita la inclinació de l'arquitecte per un segon tipus, propi dels segles XVII i XVIII, en el qual s'integrava la torre de la Cartoixa de Valldemossa. En definitiva, pensem que finalment el campanar parroquial fou fruit de la reinterpretació d'un barroc admirat per Forteza, que es concretava en l'exemplar cartoixà. Però es degué forjar no sols a causa del seu interès en la tradició, sinó també gràcies a Bartomeu Ferrà. El resultat d'aquesta confluència d'interessos, congruada entre un arquitecte i un pintor, aconseguí dotar la torre parroquial d'un perfil nou i alhora conegut, és a dir, reinterpretat.

D'aquesta forma fou com cada un dels temples del poble es convertí en una fita visual, relacionada amb l'altra, enmig dels ocres de la pedra i els verds dels arbres. De llavors ençà, el campanar de Sant Bartomeu ha configurat un punt essencial de l'arquitectura religiosa i de l'entorn de Valldemossa, que dialoga eficaçment amb el de Cartoixa. Els dos configuren uns dels perfils més reconeguts i fotografiats de l'illa de Mallorca. Al seu interès arquitectònic s'uneix la imatge simbòlica que projecten i la creació d'un paisatge únic (Fig. 6).

Des de fa temps el campanar de la parròquia de Sant Bartomeu pateix problemes estructurals, avui encara pendents de resoldre. La presència de cruïses en l'ala occidental de la cornisa que sosté la balco-

nada acabaren provocant desprendiments sobre la plaça de Santa Catalina Thomàs. Cap a 2012-2013 s'apuntalà la terrassa. Sembla que el projecte de consolidació i reparació de les parts danyades s'iniciarà pròximament. Aquesta tasca resulta indispensable per tal retornar la seva imatge, no solament en el context del poble de Valldemossa, sinó també com a una icona fonamental dins del paisatge de la Serra de Tramuntana, declarada Patrimoni de la Humanitat per la UNESCO.

Bibliografia

- ALBERTÍ, Jaume; ROSSELLÓ I VAQUER, Ramon: *Història de Valldemossa (1230-1516)*, Palma: Ed. Documenta Balear, 1999.
- ALONSO FERNÁNDEZ, Antonio. "Patrimonio artístico de Valldemossa". A *Mayurqa*, 1971, 5, p. 115-131.
- AMENGUAL GOMILA, Bartomeu; FIOL TOMÀS, Guillem; PALMER CRUELLAS, Antonio. *Valldemossa, imatges d'ahir*, Palma: Miquel Font Editor, 2003.
- BAUÇÀ DE MIRABÒ, Concepció. *La Real Cartuja de Jesús de Nazaret de Valldemossa. Formación y evolución de su patrimonio histórico-artístico*, Palma: J. J. de Olañeta, 2008.
- BERARD, Gerónimo de. *Viaje a las villas de Mallorca*, Palma: Ajuntament de Palma, 1983.
- CANTARELLAS CAMPS, Catalina. *La arquitectura mallorquina desde la Ilustración a la Restauración*, Palma: Institut d'Estudis Balearics, 1981.
- CARBONELL I BUADES, Marià, "Tres visures setcentistes de l'església parroquial de Sant Nicolau de Palma (Mallorca) i notícia d'altres dues relatives a les esglésies dels Socors i Sant Miquel." A: DOMENGE MESQUIDA, J; VIDAL FRANQUET, J. (eds.) *Visurar l'arquitectura gòtica: Inspeccions, consells i reunions de mestres d'obra (s. XIV-XVIII)*. Palermo: Edizioni Caracol, 2017, 313-339.
- ESTELRICH I COSTA, Josep (Transcripció i notes). *Visita pastoral a les parròquies de la part forana de Mallorca. L'any 1641*, Mallorca: Impremta Molinos, 1996.
- FERRÀ BOUTROUX, Margalida. "Bartomeu Ferrà Juan". A *Miramar 22*, Plecs de cultura popular V: Valldemossa: Dos segles de turisme, 1995a, p. XLIX.
- FERRÀ BOUTROUX, Margalida. *Aina Maria Boutroux. 100 anys París 1895-Valldemossa 1986*, Mallorca: Associació Festivals Chopin de Valldemossa, 1995b.
- FERRÀ JUAN, Bartolomé. *Guía de Mallorca*, Palma de Mallorca: Lib. escolar, 1929.
- FERRÀ JUAN, Bartolomé. *Chopin i George Sand a la Cartoixa de Valldemossa*, Palma de Mallorca: Imp. L'Esperança, 1930.
- FERRÀ JUAN, Bartolomé. *El Archiduque errante, Luis Salvador de Austria*, Miquel Font editor, 1994 (1ª ed. 1948).
- FORTEZA PIÑA, Guillem. *Bodas de plata profesionales del arquitecto Guillermo Forteza*, Palma: Impremta Viuda de Soler Prats, 1941.
- GELABERT, Josep. *Vertaderes traces de l'art de picapedrer*, Palma: Ed. Universitat de les Illes Balears, 2014.
- LLUÍS SALVADOR, Arxiduc. *Mallorca. Las Baleares descritas por la palabra y el dibujo (Die Balearen)*, Palma: J. J. de Olañeta, 2003.

⁴⁸ FORTEZA PIÑA, Guillem, 1936, p. 128-133.

- MUNTANER BUJOSA, Juan. "Crónica valldemosina del siglo XVII", *BSAL*, 29, 1944, p. 15-41.
- MUNTANER BUJOSA, Juan; ARGENTE SÁNCHEZ, José Francisco. *Introducción a la historia de Valldemossa*, Mallorca: Gràfiques Miramar, 1980, t. I.
- PARERA SAURINA, Miquel. *Mallorca artística, arqueològica, monumental*, Barcelona: Miquel Parera Librero, 1904.
- PASCUAL BENNASAR, Aina; LLABRÉS MULET, Jaume. *Santa Catalina de Sena. Memòria Històrica d'un convent (1659-1966)*, UIB, 2001.
- PÉREZ MARTÍNEZ, Lorenzo. *Las visitas pastorales de Don Diego de Arnedo a la Diócesis de Mallorca (1562-1572)*, Palma de Mallorca: Monumenta Maioricensis, 1963, vol. III, t. II.
- REUS PLANELLS, Guillem Alexandre. *L'arquitectura religiosa en els antics territoris de la Corona de Mallorca, segles XIII-XIV. Un estudi de paisatge monumental*, Tesi doctoral, Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 2017, vol. I, inèdita. A: <https://www.tesisred.net/bitstream/handle/10803/457776/garp1d2.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (data de consulta 10-02-2022)
- REUS PLANELLS, Guillem Alexandre. *L'arquitectura religiosa de la Corona de Mallorca (ss. XIII-XIV)*, Palma: Leonard Muntaner editor, 2019.
- ROSSELLÓ LLITERAS, Joan. *Els pergamins de la Cartoixa de Valldemossa*, Palma: Consell de Mallorca, 2000.
- ROSSELLÓ I VAQUER, Ramon. *Noticiari de Valldemossa (Segles XIV-XVI)*, Mallorca, Palma: Gràfiques Llopis, 1997.
- SEGÚI AZNAR, Miquel. "Introducció". A *Estudis sobre arquitectura i urbanisme. Guillem Forteza*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Universitat de Palma, 1984, vol. I, p. 5-25.
- TRIAS MERCANT, Sebastià. *Santa Maria de Valldemossa*, Palma: Imp. Politècnica, 1998.
- VALERO MARTÍ, Gaspar et al. *Valldemossa, Guia de passeig. La Història. La vila de Valldemossa*, Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 1998.

